

KULTUROLOGIYA

UOT 792.01

Məryam Əlizadə
Sənətsünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Az-1065, Bakı, İnşaatçılar prospekti 39
E-mail: maryam.alizade.50@mail.ru

ŞƏRQ VƏ QƏRB: İNSAN SEÇİM QARŞISINDA...

Xülasə: “Şərq və Qərb: insan seçim qarşısında” adlı məqalədə müəllif görkəmli Azərbaycan ziyalısı Həsən Həsənovun tərtib etdiyi “Brüsseldən məktublar”... adlı kitab haqqında düşüncələrini sərgiləyir. Məqalədə bu düşüncələr H.Həsənov və Tiflis mühiti, H.Həsənov və Mirzə Fətəli Axundzadə şəxsiyyəti, H.Həsənov və Mirzə Fətəli-Rəşid bəy münasibətləri müstəvisində araşdırılır.

Açar sözlər: Passionarlıq, kollaps, teatr mühiti, milli dəyər, milli düşüncə və din problemləri.

Milli-etnik mədəniyyətin parlaq nümayəndəsi olan Həsən Həsənov həm bütövkədə öz şəxəfli ictimai fəaliyyətini, mənsub olduğu mədəniyyəti, onun bədii-estetik qayəsini həm də ki, son dövrdəki ədəbi yaradıcılığını, həmişə ümumbəşəri enerji ilə zənginləşdirməyə çalışmışdır.

H.Həsənovun həyatı, ictimai fəaliyyəti, elmi və ədəbi yaradıcılığı enerji tutumu və mənəvi-psixoloji gərginliyi ilə fərqlənir. Mən onun fəaliyyətinin və yaradıcılığının əsas keyfiyyətini bədii-estetik kollaps, enerji partlayışı adlandırmaq istəyirəm. Fizikidan bəllidir ki, kollaps enerjinin son dərəcə sıx olduğu anda baş verir və bu partlayışın nəticəsində yeni dünyalar yaranır. Fizikanın araşdırma üsulundan yan keçərək demək istəyirəm ki, H. Həsənovun yaradıcı enerjisinin növbəti partlayışı nəticəsində o, dramaturgiya məkanına atladı, teatra gəldi. Və bu mübarək gəliş “uzun, incə” (Yunus İmrə) bir yolun çoxdan gözlənilən növbəti dayanacağı kimi də yozula bilər.

H.Həsənov gənclik illərindən teatr sənətinə böyük məhəbbətlə yanaşmış, bu sənəti cəmiyyətin maariflənməsində ən güclü vasitələrdən biri hesab etmişdir. Onun həyatının gözəgörünməz bir hissəsi qırılmaz tellərlərlə teatra bağlı olmuşdur. “Brüsseldən məktublar”... əsərində H.Həsənov teatr sənətinə olan məhəbbətini dəfələrlə qeyd edir və yazır: “Teatr bizim ailəmizin ən müqəddəs mövzularından idi”. Teatr tarixindən bəllidir ki, peşəkar Azərbaycan teatrının yaranmasında

böyük xidmətləri olan Məmmədağlı Ələsgərov (H.Həsənovun əmisi) Hüseyin Ərəblinski (3, səh. 27) ilə çiyin-çiyinə çalışıb. Gənc yaşında dünyasını dəyişməsinə baxmayaraq, onun milli teatrın inkişafındakı xidmətləri bir çox sənət xadimlərinin xatirələrində minnətdarlıqla yad olunur. Sözsüz ki, əmisi ilə bağlı xatirələr H.Həsənovun qəlbində teatr sevgisinin qığılcımlarını alışırdan əsas səbəblərdəndir. Yaşa dolduqca balaca Həsənin teatr sevgisi də böyüyür, daha dərin kök atırdı. Tiflisdə doğulub boya-başa çatan, buranın teatr mühitində yetişən H.Həsənovun teatr sənətinə məhəbbətini şərtləndirən amillərdən biri də dahi Mirzə Fətəli Axundzadə ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatının və humanitar düşüncəsinin parlaq simalarından olan Mirzə Fətəli Axundzadənin evi və məzarı H.Həsənovun doğulub boya-başa çatdığı Şeytanbazardadır: “Nəcəf: (Həvəslə.) Şeytanbazarda hamı, hamının dininə hörmət edir. Şeytanbazarda hamı, hamının dilində danışır: həm gürcü, həm türk, həm rus, həm cuhut... Lap berzen, aysorı dillərində də danışirlar” (H.Həsənov “Brüsseldən məktublar”). Mirzə Fətəli yalnız Azərbaycanda deyil, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar üçün də çox əziz və dəyərli bir şəxsiyyət idi. Dövrünün bir çox tərəqqipərvər gəncləri kimi H.Həsənov da böyük ədibin həyatı və yaradıcılığı ilə dərinlən maraqlanırdı, onu Azərbaycan maarifçiliyinin bayrağı kimi qəbul edirdi.

H.Həsənovu dramaturgiyaya gətirən başlanğıcın qayəsi və ümumiyyətlə həyatı, ictimai fəaliyyəti haqqında düşünəndə ilk ağılıma gələn təyin passionarlıq oldu. Mövcud gerçəkliyi dəyişdirməyə yönəlmiş bu enerji etnosları, millətləri, cəmiyyətin təbəqələrini və ayrı-ayrı fərdləri rahat qoymur, onları xeyir əməllərə sövq edir. Böyük Füzuli öz zamanında “passionarlıq” terminini poeziya dili ilə “bəlayi-eşq” adlandırdı. Yeniliyə yönələn eşq hər zaman mübarək, qutlu və nəticə etibarilə hamıdan ötrü faydalı olur, bu sevdaya tutulanları isə, bir qayda olaraq “bəla”ya salır. Müasir elm passionarlığın təzahürləri və nəticələri haqqında kifayət qədər məlumat toplasa da, bu enerjinin mənbəyi elmdən ötrü də “sırr” olaraq qalmaqdadır. “İstedad” anlayışı və halı kimi sirli olan passionarlıq hadisəsi bu gün elm tərəfindən “fitri” termini ilə müəyyənləşdirilir.

Beləliklə, H.Həsənov məhz passionarlığın çağırışı ilə bambaşqa, fərqli bir mühitə atılır, onu bir enerji kimi akkumulyasiya edərək dramaturgiya və teatr prosesinə qoşulur. H.Həsənov bütün fəaliyyəti boyu passionar enerjinin daşıyıcısı missiyasını milli dramaturgiya və teatr məkanında realizə etməyə başlayır.

H.Həsənovu dramaturgiyaya gətirən latent (gizli) mərhələ yəqin ki, Tiflis mühitində teatra ayaq basdığı gündən başlamışdır. “Brüsseldən məktublar” pyesinin yazılması ərəfəsində isə o, görünür ki, özündəki dramaturq potensialını aşkarlamışdır. Ona görə də bu gün biz H.Həsənovun ədəbi yaradıcılığından, konkret olaraq isə dramaturgiyasından (“Brüsseldən məktublar”!) danışanda şəxsiz-şübhəsiz, xüsusi olaraq vurğulayırıq ki, öz milli mədəniyyətinə son dərəcə həssas olan yazıçı “Brüsseldən məktublar” pyesinə eyni zamanda ümumbəşəri və milli dəyər qazandıra bilmişdir. O, durmadan, dayanmadan marginal (sərhəddə bərqərar olan) və milli mədəniyyətlə bəşəri mədəniyyətin arasında ötürücü funksiyasını yerinə yetirməyə cəhd göstərməkdədir. Nəhayət, bu mürəkkəb

yaradıcı fəaliyyətlə məşğul olmaq qərarını verən H.Həsənov “Brüsseldən məktublar” pyesini yazmaqla sənət və həyat idealını realizə etmişdir.

H.Həsənov bu pyesi yazmaqla heç şəksiz ki, düşüncəsini və ruhunu qidalandıran tükənməz bir mövzuya toxunmuşdur. Ruhunun diktəsilə “Brüsseldən məktublar” pyesini yazarkən sanki öz düşüncələrini Mirzə Fətəli Axundzadənin zamanın süzgəcindən keçmiş mütləq xassəli qənaətləriylə tutuşdurur, özü-özünü güzəştisiz imtahan edir.

“Brüsseldən məktublar” pyesi ilə bağlı mülahizələrimi sərgiləməkdən öncə M.F.Axundzadənin şəxsiyyətinə və yaradıcılığına sferik tərzdə yanaşaraq bir sıra həqiqətləri açıqlamaq istəyirəm. Görünür ki, M.F.Axundzadə və Azərbaycan, M.F.Axundzadə və milli humanitar düşüncə, M.F.Axundzadə və milli dramaturgiya, M.F.Axundzadə və milli teatr düşüncəsi və başqa bu kimi çoxsaylı mövzuların içindən “M.F.Axundzadə və dramaturgiya-teatr” mövzusunun bir qədər elmi yönümlü müzakirə müstəvisinə gətirməklə “nə üçün H.Həsənov məhz M.F.Axundzadəni öz pyesinin qəhrəmanı seçib” sualına qismən cavab tapmaq gərəkdir.

Gəlin, bu məqsədlə M.F.Axundzadənin möhtəşəm yaradıcılığına bir nəzər salaq və onu teatrşünaslığın elmi konsepsiyalarıyla dəyərləndirməyə cəhd göstərək.

Məlum olduğu kimi milli sənət təfəkkürümüzün institussional qatında teatr bir təsisat kimi hələ yaranmamış M.F.Axundzadənin altı komediyasında “olmayan” teatr üçün ədəbi örnək və onun poetikası yaradılmışdı. Başqa sözlə, burada səbəb və nəticə yerlərini dəyişmiş, bununla, elmi-fəlsəfi, ədəbi düşüncənin dominant rolunu təsdiqlənmişdir. Bu hal bütünlüklə Azərbaycan dramaturgiyasının və teatr düşüncəsinin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirdi, peşəkar teatr prosesində ədəbiyyat və sırf teatr sənətinin kateqoriyalarının nisbətini təyin etdi: bu günə qədər Azərbaycan dramaturgiyasının başlıca məzmun və forma yaradan amili sözdür və teatr sənətinin özəl strukturları sözə tabelikdə inkişaf etməkdədir.

Məlum olduğu kimi, mütərəqqi rus düşüncəsinin vasitəsiylə dünya mədəniyyətinə yol açan M.F.Axundzadə xalqın mədəni və mənəvi tərbiyəsində teatr sənətinin misilsiz əhəmiyyətini dərk edərək, təkbaşına institussional teatr düşüncəsini yaratmağa cəhd göstərdi. Bu gün tam məsuliyyətlə deyə bilərik ki, M.F.Axundzadə bu nəhəng işi görə bildi və teatr tarixinin özünəməxsus qanunlarına baxmayaraq, məhz “Axundzadə ənənəsi” teatr prosesimizdə aparıcı oldu.

M.F.Axundzadənin pyesləriylə teatr prosesimizə kauzal konflikt anlayışı daxil oldu və uzun bir müddət ekzistensial konflikt teatr poetikasından uzaqlaşdı. Bu hal həm də onunla bağlıdır ki, M.F.Axundzadə poetikasının konfliktini sokral (İlahi) keyfiyyətlərini son dərəcə yumşaldaraq əsasən ictimai, sosial xassəli mənəvi problematikanı üstün tutdu.

Xüsusilə qeyd edək ki, çox böyük ədəbi istedadla malik olan və ənənəvi sənət təfəkkürünə sıx bağlılıqda yaradıcılıqla məşğul olan M.F.Axundzadə gerçəklikdən çıxış edərək pyeslərinin mənəvi dəyərlər sistemini ənənəvi islam mədəniyyətinin mənəvi dəyərlər sistemiylə uyğunluqda təşkil etmişdi.

M.F.Axundzadənin komediyalarını vahid bir sistem kimi götürsək, onun çərçivəsində sosial düşüncəmizin başlıca mövzularının əhatə olunduğunu görürük. Bu mövzuları ümumiləşdirsək universal bir sistem yaranır: a) hiyləgərlik və hərislik; b) elm və mövhumat; v) igidlik və qorxaqlıq; q) idarəçilik və intriqabazlıq; ǵ) ticarət və mənəviyyat; d) hüquq və riyakarlıq. Mövzuların həllini stimullaşdıran “məkr və məhəbbət” motivləri bir qayda olaraq ornament funksiyasını yerinə yetirir və həlledici amil olmur. Ənənəvi teatr düşüncəsiylə müqayisədə “eşq”, “ehtiras”, “eşq yolunda fədailik” motivləri son dərəcə yumşaldılmış, “abır-həya” kontekstində realizə olunur. Məhəbbət səhnələrində sevənlərin hisslərindən dah çox qayğıları ön plana çəkilir, münasibətləri platonik xarakter daşıyır, seksual başlanğıc isə demək olar ki, heç nəzərdə tutulmur.

Əvəzində isə məhz bu poetika çərçivəsində “qadın kişi” münasibətləri demək olar ki, eyni hüquqlu şəxslərin “mübarizə-işbirliyi” kimi təqdim olunur. Münasibətlər cinsiyyətlə təyin olunmur, müəyyənləşdirilmir və dəyərləndirilmir. Qadın və kişi arasındakı münasibətlərin meyarı sağlam düşüncə şərtləridir ki, burada heç kimə əvvəldən güzəştli şərait yaradılmır, hadisələrin gedişatı və məntiqi əsas dəyərləndirici meyar kimi çıxış edir.

M.F.Axundzadənin “seyr” poetikasında inkişaf edən dramaturgiya təqdim olunan mövzular tipologiyasından kənara çıxmayıb, mövzuların konfiqurasiyalarıyla məşğul oldu.

Göründüyü kimi, dövrün M.F.Axundzadəyə ehtiyacı var idi və o, dövrünün tələblərinə cavab olaraq əsərlərini və dövrünün inkişaf istiqamətlərini “ərz etdi” (onun başqa sahələrdəki təşəbbüslərini də xatırlayaq) və bu istiqamətləri o, Qərbin rassional dünyagörüşündən, tarixi və elmi ənənəsindən mənimsədi. Təbii olaraq, teatr tarixinin qaynaqlarını M.F.Axundzadə Qədim Yunan teatr anlayışlarında gördü. Bu anlayışların ən parlaq və aydın olanı komediya – “komos oda” (“keçi nəğməsi”) janrıdır ki, onun tərbiyəvi əhəmiyyətini Qərbi Avropa sənət təfəkkürü yarandığı gündən dəyərləndirmişdi. Daxili strukturunda əski ritual – mərasimlərin rudimentləri olan (konkret: Dionis oyunlarında mifo-epik sistemin elementləri) komediya gülüş vasitəsi ilə təmizlənmək, dəyişmək, “ölüb-dirilmək” ideyasını yeni çağın formalarında bərpa edib, onu yaradıcı tərzdə yaşatmaq iddiasında idi.

Təbii ki, söz ustası və zəngin dil ehtiyatına malik olan M.F.Axundzadə üçün “komediya” termininə türkcə (ərəbcə, farsca) mənalı və dolğun ekvivalent tapmaq problem deyildi. Amma bu halda müəllifin başlıca niyyəti tam əks tərəfə yönələcəkdi: mənəvi tərbiyə məqsədləri əyləncə məqsədləri ilə qapanacaqdı. Çünki burada da “komediya” termin-anlayışının fərqli mənalı toqquşub informasiya xaosunu yaradacaqdı. Məsələ ondadır ki, M.F.Axundzadə dövründə rus dilində komediya anlayışı ikimənalı idi: həm “alçaq” janrlara aid idi (“komediya del-Arte”), həm də ali janrlara (Dantenin “İlahi komediyası”). Bu səbəbdən terminin semantik çalarlarını yalnız yüksək səviyyəli düşüncə seçə bilərdi. Hər iki semantik anlamdan istifadə edən M.F.Axundzadə əsərlərində gülüş stixiyasını ali dəyərlərlə nizamlayıb hər ikisini xalqın mənəvi - əxlaqi tərbiyəsinə yönəltmək niyyəti ilə

“gülməli” deyil, “əcaib” terminindən faydalandı (beş əsəri bu terminlə təyin olunur).

“Seyr” poetikasına söykənən və səhnədə realist formada təsvir olunmaq üçün nəzərdə tutulan hadisələri, situasiyaları, konfliktləri, onlarda əxz olunan ideyaları təqiblərdən qorumaq üçün ən əlverişli variant bunları məişət kontekstində həll etmək idi.

Digər tərəfdən “geniş xalq kütləsinin” intellektual və estetik səviyyəsini nəzərə alanda yenə də komediyadan əlverişli janr tapmaq çətin idi. Şer, publisistika və nəsr yaradıcılığında mürəkkəb dil ilə mürəkkəb məsələlərin həllini verməyi bacaran M.F.Axundzadə demək olar ki, eyni məsələləri mənə etibarı ilə adekvat (eyni), poetika (mövzu, sujet, konflikt, dil-ifadə vasitələri və s..) qatında siyasi-ictimai, dini-konfessional və intellektual adaptasiyada (uyğunlaşdırma) populyarlaşdırılmış forma və üslubda həll etməyə cəhd etmişdi. Demək artıqdır ki, elmi əsərlərində, poeziya, nəsr, publisistik və dramaturji yaradıcılığında M.F.Axundzadə vahid dünyagörüşü və dünyaduyumu mövqeyindən çıxış edirdi, odur ki, onun məhz Aristotelin “seyr” poetikasını (2, səh.352) seçməsi və rassional düşüncənin nəzəri konseptual sistemiylə bağlılığı təsadüfi deyil.

Və elə bu məqamda görərik ki, indicə qısa elmi təhlilini verdiyimiz həm məlum, amma həm də eyni zamanda naməlum Mirzə Fətəli dramaturgiyasına onun milli humanitar və konkret olaraq isə teatr düşüncəsinə verdiyi “zəka təkənləri”ndən dərinədən xəbərdar olan H.Həsənovun bu mövzuya müraciəti əbəs deyil. O, Mirzə Fətəli və Rəşid bəy mövzusunu özündən ötrü həlli vacib olan mənəvi-əxlaqi, ruhsal məsələ kimi qəbul edir, gəldiyi qənaətləri tamaşaçıya ötürür. Beləliklə də, H. Həsənov sözügedən mövzu (mövzular çələngi!) ətrafında öz müasirlərini birgə düşünməyə, dialoqa, tarixi səhvlərdən nəticə çıxarmağa, sabaha inamla getməyə səsləyir.

H.Həsənovun “Brüsseldən məktublar” pyesinə məzmun prizmasından baxanda, yaradıcılığının paradigmasını mənə bu cür təyin etmək olar: Şərq və Qərb-insan seçim qarşısında... Sözügedən bu paradigma vahid bir məzmun qatı kimi H.Həsənovun pyesinin alt quruluşunu, mətnaltı mənalarnı, mənə-məzmun qatını və təcəssüm formasını müəyyənləşdirir.

Nə qədər çalışsaq da, biz “niyə, hansı səbəbdən H. Həsənov öz pyesi üçün məhz bu paradigmanı seçib?” sualına birmənalı cavab verə bilməyəcəyik. Yalnız onu deyə bilərəm ki, bu seçimə H.Həsənovun genetikası, doğulub tərbiyə aldığı mühit, təhsili və yaşadığı dövrün sosial-psixoloji, siyasi-ideoloji və s. göstəriciləri güclü təsir göstərib.

H. Həsənov “Brüsseldən məktublar” pyesində öz bədii-estetik görüşləri zəminində “mediator”-ötürücü funksiyasını da yerinə yetirməyə nail olub. “Brüsseldən məktublar” pyesində H.Həsənovun yazıçı kimi dünyaduyumunun, dünyagörüşünün, fəlsəfi-yaradıcı problemlərinin daxili, psixoloji, ruhi səciyyələri, istedadının məşqə aydın görünür. Pyesdə H.Həsənovun mövzu ilə bağlı mövqeyini bildiren ideya səhnə təcəssümündə tamaşanın ali məqsədinə çevrilmişdir. Quruluşçu rejissor Ramiz Həsənoğlu da öz ali məqsədini

müəyyənləşdirərkən pyesin ideyasından tam bəhrələnmiş, onun emosional, bədii-estetik təzahürünü verə bilmiş və tamaşada mükəmməl aktyor yozumları sərgiləmişdir.

İstənilən yazıçının təxəyyülünün və bədii-estetik görüşlərinin formalaşmasından ötrü iki şərt vacib sayılır: fitri estetik zövq, bir də ki, “bədiiilik” başlanğıcını bir anlayışlar sistemi kimi konseptual şəkildə əxz etmək və onun bütün kateqoriyalarını ifadəli, bədii obrazlarda canlandırma bilmək.

H.Həsənovun və R.Həsənoğlunun öz tamaşaçısına ötürmək niyyətində olduqları hər hansı məzmunlu informasiya (İdeya) emosional başlanğıcla mütənasib şəkildə təqdim olunur. “Brüsseldən məktublar” tamaşasına (Akademik Milli Dram Teatrı, 2012-ci il) baxan seyrçinin qavrayışı intellektual və emosional qavrayışlarının harmoniyası, ahəngi ilə səciyyələnilir. Tamaşada açıq-aydın sezilən publisistik başlanğıcın dominant rolu intellektual başlanğıcı gücləndirir və tamaşanın aktuallığını birə-on artırır.

H.Həsənovun tərtib etdiyi “Brüsseldən məktublar”... adlanan kitab son dərəcə maraqlı struktura malikdir. Kitabın birinci fəslə müəllifin qələmindən çıxmış “Brüsseldən məktublar” pyesindən ibarətdir. Pyes Azərbaycan və rus dillərində (tərcüməçi Siyavuş Məmmədzadə) oxuculara təqdim edilir.

H.Həsənovun “Brüsseldən məktublar” pyesi görkəmli ziyalının oxucu-tamaşaçı ilə özünəməxsus dialoqudur. Epistoliar pyes formasını seçən müəllif həm forma, həm də məzmun baxımından milli dramaturgiyaya yeni bir əsər bəxş etmişdir. Mirzə Fətəli Axundzadənin (1, səh.303) oğlu Rəşidin: “Rəşid: Mən hesab edirəm ki, xarici dildə savadlanan hər kəsin millətə faydası var. Bunun üçün adamın mayası vətənpərvərlik üstündə yoğrulmalıdır. Necə ki, ay ata, sən məndə vətən hissini elə güclü tərbiyə elədin ki, hər hansı dildə savad alsam da millətimə sevgim azalmaz. Həm də öz millətini, dilini dərk etməyən kəs, özgə milləti heç cürə duya bilməz” (H.Həsənov.“Brüsseldən məktublar”)-atasına Brüsseldən göndərdiyi məktublar əsasında yazılmış pyes tariximizin mühüm hadisələrini aşkarlamaq baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Milli düşüncə və dinlərə münasibət əsərin mərkəzi mövzunu təşkil edir. Müəllif Rəşid bəylə M.F.Axundzadənin məktublaşmaları əsasında Azərbaycan üçün son dərəcə aktual və mühüm olan problemləri işıqlandıra bilir.

Hər şeydən öncə bir məqam qeyd olunmalıdır ki, H.Həsənov “Brüsseldən məktublar”ı sadəcə pyes yazmaq xatirinə yazmayıb. Onun işıqlandırdığı mövzu, həqiqətən, müəllifi çoxdan narahat edən, uzun illər maraqlandıran bir problemlə bağlıdır. Hələ gənc yaşlarından Mirzə Fətəli Axundzadənin oğlu Rəşidin taleyi ilə maraqlanan, bu mövzuda tədqiqat işi yazan müəllif uzun illər keçdikdən sonra sənət dostlarının təkidi ilə eyni mövzuda dramaturji əsər yaratmaq qərarına gəlmişdi. Məsələ burasındadır ki, o zamana qədər Mirzə Fətəli haqqında xeyli sayda elmi və bədii əsərlər yazılsa da, Mirzə Fətəli ilə oğlu Rəşid bəy: “Rəşid: Bu gün əsas problem Şərqi inkişafı üçün doğru yolun tapılmasıdır. Bunun üçün çox güclü ziyalı dəstəsi lazımdır, Zaman keçəcək, yəqin ki, ziyalılarımız çoxalacaq. Biz Avropa ilə əlaqələrdə çox maraqlıyıq” (H.Həsənov.“Brüsseldən məktublar”)-

barədə heç bir məlumat yox idi. H.Həsənov bu mövzuda tədqiqat işi yazarkən uzun müddət arxivlərdə işləmiş, gərgin zəhmətin nəticəsində bir çox tarixi həqiqətləri aşkarlamağa, Mirzə Fətəli: “Mirzə Fətəli: Biz azadlıq yoluna ancaq Avropadan keçərək müvəffəq ola bilərik. Görünür biz bu yolda birinci olduğumuzdan bu yol bizə çətin gəlir. Bəlkə mən də, sən də zamanı tələsdiririk. Bəlkə düşüncələrimiz öz zamanında, bəlkə 100 ildən-200 ildən sonra gəlib çıxacaq? Əsas odur ki, Avropalılara mənlüyümüzü itirmiyək. Nigaranam ki, xalqım mövcud vəziyyəti dəyərləndirə bilməyə. Təəssüflənirəm ki, əkdiklərimi biçəmmədim! Arzularıma çatmadım. Mənim birçə təmənnam xalqımı cəhalətdən çıxartmaqdı. Səninlə islam haqqında söhbətlərim də nəticəsiz deyil Rəşid! Mən də xalqımın dinsiz və imansız olmasını istəməzdim. Mən ancaq xalqın dinə də kamil münasibətini istəyirəm. Odur ki, Kəmalüddövlə məktublarına belə bir əlavə edim: “Müəllif istəmir ki, xalq dinsiz və imansız olsun. Mən elə kamillikdən danışıram ki, o tərəqqi şərtlərinə müvafiq olsun”, Məndən sonra nəşr etmək qismət olsa, mütləq bu kəlməyə fikir verərsən, yaddan çıxmasın” (H.Həsənov. “Brüsseldən məktublar”)-ilə oğlu arasındakı məktublaşmaları üzə çıxarmağa nail olmuşdu. Avropada mühəndis təhsili almış ilk gənclərimizdən olan Rəşid bəyin atasına yazdığı məktublar o zamana qədər qaranlıq qalan bir çox tarixi həqiqətlərə işıq salmış, xalqın yaşam və düşüncə tərzini, maarifçilik uğrunda mübarizəsini, eləcə də milli dramaturgiyamızın banisi haqqında bir sıra qaranlıq mətləbləri aydınlaşdırmağa kömək etmiş və beləliklə də naməlum Mirzə Fətəlini bizə hərtərəfli tanıtmışdır. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə yazır: “Bu pyes ömrü boyu Şərq və Qərb mədəniyyəti arasında çırpınan, qəlbən mənsub olduğu Şərqə, əqlən ucalmaq istədiyi Qərblə bağlı olan Rəşid bəyin ikili obrazını ortaya qoyur. Müəllif bu ikiliyi Rəşid bəyin vətəninə sevdidiyi Firəngiz və Brüsseldə sevdidiyi Fransuaza obrazları arasında çırpınmasında da görür”.

İkinci fəsilə müəllifin sözügedən məsələlər ətrafında yürütdüyü maraqlı mülahizələrlə tanış oluruq. Burada H.Həsənovun Mirzə Fətəli Axundzadə (onu Şərqin Molyeri adlandırırlar) və Rəşid bəy haqqında maraqlı fikirləri cəmlənibdir.

Kitabda “Şeytanbazar leksikası” bölməsi olduqca maraqlıdır. Müəllifin böyüyüb boya-başa çatdığı Tiflisdə Şeytanbazar məhəlləsinin yerli dialekti, şivələri, eləcə də gürcü dilindən götürülmüş bir sıra sözlərin izahı verilir.

Kitabın dördüncü fəsilində H.Həsənovun “Brüsseldən məktublar” pyesinin səhnə təcəssümü haqqında ətraflı bilgiler əldə etmək olar. Sözügedən bölmə “Brüsseldən məktublar” pyesini tamaşaya hazırlayan görkəmli rejissor Ramiz Həsənoğlunun sözləri ilə başlayır, bəstəkar Cavanşir Quliyevin və rəssam Tahir Tahirovun fikirləri ilə davam edir. Bu bölmədə aktyorların tamaşanın məşqləri, premyerası haqqında xatirələri, fikirləri öz əksini tapıb. Bu fikir və mülahizələr, yaradıcı heyətin xatirələri milli teatr prosesimizin önəmli hadisələrindən olan “Brüsseldən məktublar” tamaşasının birinci quruluşu haqqında tam dolğun təsəvvür yaradır. Düşünürəm ki, bu, uzun illər keçdikdən sonra da tamaşanın unudulmaması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tamaşanın konservasiyası baxımından sonrakı fəsil də müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Burada tamaşa

haqqında təsəvvürlərə, ədəbi-tənqidi düşüncələrə, mətbuat səhifələrində səhnə əsərinə dair dərc olunmuş məqalə və resenziyalara, Azərbaycan ziyalılarının ən samballı nümayəndələrinin imzalarına rast gəlmək olur.

Növbəti fəsildə Həsən Həsənovun xatirələri, düşüncələri və tövsiyələri yer alır. Burada müəllif teatrın onun həyatındakı müstəsna rolundan danışır, “Brüsseldən məktublar” pyesinin yazılması, tamaşaya qoyulması ilə bağlı xatirələrini bölüşür. Pyesin yaranma prosesi haqqında yazılanlar isə dramaturgiya sahəsində əsl ustad dərslərini xatırladır. Kitabda diqqətimi çəkən çox maraqlı bir məqam da var: müəllif rejissorla, aktyorlara, rəssama və bəstəkarla professional tövsiyələrini bildirir, konkret olaraq isə aktyorlara pyesin ədəbi orqanizminin əsas hərəkətverici mərkəzlərini aydınlaşdırır. H.Həsənov dram nəzəriyyəsini, teatr sənətini dərindən bilən, universal bilgilərə sahib olan bir ziyalı kimi pyesin hadisələr xəttini, konflikt və mikrokonfliktləri obrazların əməl məntiqini, obrazlararası münasibətləri təhlil edir, pyesin dinamik inkişafının mərhələlərini təhlilə çəkərək dəyərli təcrübələrini və qənaətlərini oxucularla bölüşür.

H.Həsənov hər şeydən əvvəl Azərbaycanın görkəmli ziyalısıdır. Onu ilk növbədə dəyərli edən həm milli ziyalı və eyni zamanda da dünya adamı olmasıdır. Müxtəlif sahələrdə məsul vəzifələrdə çalışan zamanlarda da H.Həsənov teatr sevgisinə sədaqətini qoruyub saxlaya bilmişdi. Teatr xadimlərinə qayğı göstərən, teatrlara dəstək olan H.Həsənovun Azərbaycan teatrı üçün göstərdiyi xidmətlərin bir çoxu haqqında geniş ictimaiyyət məlumatsızdır. Bir faktı qeyd etmək istəyirəm ki, ilk dəfə 1977-ci ildə Ümummili Lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və dəstəyilə 10 mart tarixinin Milli Teatr Günü kimi qeyd olunması məhz H.Həsənovun təklifi ilə baş vermişdir. Gəncə şəhərində fəaliyyət göstərən “Nizami Poeziya teatrı”nın yaradılması da H.Həsənovun gərgin zəhməti sayəsində mümkün olmuşdur. Gəncə Şəhər Partiya Komitəsinin başçısı vəzifəsində çalışdığı zamanlarda Gəncə Dövlət Dram Teatrına və Poeziya Teatrına göstərdiyi qayğı bütün teatr xadimlərinə məlumdur.

Azərbaycan teatrlarında zamanın tələbi ilə “kiçik səhnə” ideyasının reallaşdırılması da H.Həsənovun adı ilə bağlıdır. Teatr sənətinin inkişafı, yeni tendensiyaların sınaqdan keçirilməsi və teatrın bədii-estetik cəhətdən yenilənməsi baxımından teatrların nəzdində yaradılan kiçik səhnələr teatr prosesində müstəsna rol oynadı. Teatr tarixindən bəllidir ki, kiçik səhnələrin yaradılması teatr prosesinin intensivləşməsi baxımından da son dərəcə məhsuldar olmuşdur. Maraqlıdır ki, hələ ötən əsrin 80-ci illərində H.Həsənovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan Dövlət Gəncə Dram teatrında Mehdi Məmmədov, Tofiq Kazımov kimi görkəmli sənətkarların ustad dərsləri də təşkil edilirdi.

Ömrü boyu vətəninə, mənsub olduğu millətə, xalqa sonsuz məhəbbət bəsləyən H.Həsənov azərbaycançılıq ideyasının “sədaqətli əsgəri” olmuşdur. “Heydər Əliyev kimi dahi insanın məktəbinin yetirməsi”, gənc yaşlarından müxtəlif məsul vəzifələrdə çalışan, böyük idarəetmə təcrübəsinə malik olan dəyərli ziyalımız bütün ömrünü doğma Azərbaycanına həsr edibdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Abbas Zamanov demişkən, millətimiz Həsən Həsənov kimi

oğulları ilə fəxr etməlidir. Onun köksündə vətən sevgisi ilə dolu böyük bir ürək döyünür.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov Cəfər. Əsərləri. İki cildə. Bakı: 1968, səh. 303
2. Əlizadə Məryəm. Teatr: seyr və seyr, milli teatr prosesi problemləri. Bakı: Elm, 1998.-352 s.
3. Məmmədov Mehdi. Hüseyn Ərəblinski. Bakı: Azərneşr, 1973, səh.27

Марьям Ализаде

Восток и Запад: человек перед выбором...

Резюме

Автор данной статьи представляет вниманию читателя свои размышления, относительно книги Гасана Гасанова «Письма из Брюсселя». Анализ творчества азербайджанского ученого проводится на оси парадигм Г.Гасанов и тбилисская среда, Г.Гасанов и личность Мирзы Фатали Ахундзаде, Г.Гасанов и Мирза Фатали-Рашид бек.

Ключевые слова: пассионарность, коллапс, театральная среда, национальные ценности, национальное мышление и проблемы религии.

Maryam Alizadeh

East and West: a man before a choice...

Summary

The author of this article presents to the reader his **ideas** on the book of Hasan Hasanov "Letters from Brussels". The analysis of the work of the Azerbaijani scientist is on the axis of the paradigms **as** G. Gasanov and Tbilisi environment, G. Gasanov and the personality of Mirza Fatali Akhundzadeh, G. Gasanov and Mirza Fatali-Rashid Bey.

Keywords: passionarity, collapse, theatrical environment, national values, national thinking and religious problems.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.06.2018

Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 29.06.2018

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 04.07.2018

Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı: professor Niyazi Mehdi ADMİU-nun Elmi Şurasının 06 iyul 2018-ci il, 09 sayılı qərarı ilə çap olunur